

ЦУШКО С. Є.,
аспірант кафедри історії держави
та права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 340.15(477.5)«15/1648»:35.075.1

ПРЕДСТАВНИЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ОРГАНАХ ВЛАДИ СІЧІ ДО 1648 РОКУ

Статтю присвячено дослідженню процесу становлення та діяльності представницьких органів влади Січі. На основі критичного аналізу історичних джерел і новітніх методологічних підходів визначено та проаналізовано процес становлення, склад і компетенції представницьких установ за часів козацької демократії, розкрито організаційні засади, зміст, форми й результати їхньої діяльності. Вивчається практика генеральних рад, процедура яких, безумовно, свідчить про посилення тенденції набуття ними представницького характеру, переплетення функцій прямого народоправства з колом повноважень вищого представницького органу.

Ключові слова: політичне представництво, Запорізька Січ, генеральні ради, козацька рада.

Статья посвящена исследованию процесса становления и деятельности представительских органов власти Сечи. На основе критического анализа исторических источников и новейших методологических подходов определены и проанализированы процесс становления, состав и компетенции представительских учреждений во времена казацкой демократии, раскрыты организационные принципы, содержание, формы и результаты их деятельности. Изучается практика генеральных советов, процедура которых, безусловно, свидетельствует об усилении тенденции приобретения ими представительского характера, переплетении функций прямого народоправления с кругом полномочий высшего представительского органа.

Ключевые слова: политическое представительство, Запорожская Сечь, генеральные советы, казацкий совет.

The article is sanctified to research of becoming and activity of representative government of Sich bodies. It is found out on the basis of walkthrough of historical sources and newest methodological approaches, certainly and becoming, composition and competenses of representative establishments is analysed in the days of cossack democracy, organizational principles, maintenance, forms and results of their activity, are exposed. Practice of general advices procedure of that undoubtedly testifies to strengthening of tendency of acquisition by them representative character is investigated in the article, interlacing of functions of direct democracy of the people with the term of references of supreme representative body.

Key words: political representative office, Zaporizhzhya cut, general advices, cossack advice.

Вступ. Вітчизняна система представницької влади має давні, тисячолітні корені. У різні періоди розвитку представницьких органів на українських землях існували свої особливості. Не є винятком і розвиток представництва в органах влади Січі. Так, окремий правовий

статус Запорізької Січі в Речі Посполитій допоміг витворенню тут козацько-старшинської організації суспільно-політичного життя, верховенства загальновійськової ради. На основі давніх вічових традицій, народоправства й самоврядування, правових звичаїв предків українське козацтво витворило, починаючи з XVI ст., у Подніпров'ї козацько-старшинську організацію суспільно-політичного життя, Козацьку республіку. Успадкувавши традиції січових загальних козацьких і старшинських рад, генеральні ради виконували установчі, законодавчі, контрольні, судові та деякі інші функції спочатку в середовищі реєстрового козацтва, а згодом і всієї Гетьманщини.

Постановка завдання. У межах наукової статті, з урахуванням здобутків різних часів і спираючись на дослідження видатних українських учених, у статті буде проаналізовано формування та функціонування органів влади Запорізької Січі.

Результати дослідження. У період (XVI – перша половина XVII ст.) історична ситуація об'єктивно породжувала нові соціальні сили, потенційні можливості яких були більшими, ніж в інших станів тогочасного суспільства. Однією з таких рушійних сил стало українське козацтво, зародження і зміцнення якого протягом кількох десятиліть завершилося створенням унікально військово-політичної організації – Запорізької Січі («Військо Запорізьке низове»). Запорізька Січ виступає як державний організм у формі республіки з яскраво вираженим демократичним устроєм. Заснування Січі в українській історіографії фіксується другою половиною XVI ст., коли на дніпровських островах постали перші козацькі військові споруди. Першою традиційно називають Січ, засновану старостою черкаським і канівським Д.І. Вишневецьким близько 1550-х рр. на о. Мала Хортиця. Натепер дослідники чітко фіксують існування семи Запорізьких Січей: Томаківської (80-ті роки XVI ст. – 1593 р.), Базавлуцької (1593–1638), Микитинської (1639–1652), Чортомлицької (1652–1709), Кам'янської (1709–1711, 1730–1734), Олешківської (1711–1728) і Нової (Підпільненської, 1734–1775). Створення Запорізької Січі стало потужним каталізатором до консолідації українського народу, розвитку національної свідомості й правосвідомості. Запорізька Січ і козацтво як окремий стан суспільства сформувалися в XVI ст., а вже наприкінці його та в першій половині XVII ст. Запорізька Січ перетворилася на своєрідну козацьку республіку на окраїні Речі Посполитої, на незаселених землях. Тобто козаки проживали на цій території одні й не підпорядковувалися загальнодержавному адміністративному апаратові та законам, тому й змогли виробити свій особливий політичний устрій. Як указують автори колективного дослідження: «Січ поєднала в собі «дух свободи та дух релігії». Козацтво спромоглося створити вимір правового життя, відмінний від правових реалій Речі посполитої та Великого князівства Литовського, зокрема від принципів і норм феодального права, що закріплювали національну, майнову та релігійну нерівність» [1, с. 125–126].

Свідчення про кількість і побут перших козаків, датовані останньою третиною XVI ст., знаходимо в хроніці М. Бельського, що вказував: «Козаки – це посполиті люди, які займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці, без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста, як Київ, Черкаси та інші, попередньо заховавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там кілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі, мають вони й власні гармати, які здобули в турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їхня кількість зросла останнім часом, і неодноразово вони туркам і татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню, Акерман та інші фортеці» [2, с. 1358].

М. Грушевський писав: «Запороже значно випередило в своїй політичній еволюції козаччину «городову», кажучи традиційним терміном – організацію її «на волости». Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолідованою, а далі й організованою силою, перейнятою почуттям своєї окремішності й незалежності. Пізніша традиція, що вважала Запороже властивим осередком і головою козаччини, і його рішення (а не рішення військової ради городових полків), авторитетними для всієї козаччини, мала таким чином свій корінь і оправданне в відносинах ще з середини XVI в. Запороже було огнищем козацької сили, солідарності, організованості» [3, с. 141].

Більшість дослідників, що спеціалізуються на історії Запорізької Січі та козацтва загалом, переконливо довели, що в межах так званих «вольностей Війська Запорізького» не лише створилося своєрідне українське військо на основі відповідних організаційних засад, а й утвердилися особливі суспільні відносини, принцип військової демократії пронизав фактично все – функціонування управління, звичаєве право, побут тощо. Структура суспільних (державних) інституцій на Запоріжжі була справді надзвичайно простою. Загальна козацька рада виконувала функції своєрідного законодавчого органу. Кошу в особі кошового отамана і старшини належала виконавча влада. Закріплених правовими актами меж компетенції цих інституцій не існувало. Вони діяли на основі звичаєвого права й тих традицій, які виникли ще за часів Київської Русі (практика функціонування віча). Характерною рисою процесу формування виконавчого органу влади (Коша) була виборність його членів. На військових радах козаки формально всі відкритим, демократичним способом висували кандидатури, як правило, альтернативні, обговорювали їх і простою більшістю голосів обирали на ту чи іншу посаду (аж до курінних отаманів і десятників включно). До компетенції ради входили також питання війни і миру, розподілу господарських угідь тощо. У свою чергу, Кіш у руслі принципів рішень загальної ради реалізував напрями політики Запорізької Січі в межах своїх вільностей і на міжнародній арені. Безперечно, Запорізька Січ була справжня «християнська козацька республіка», де глибокий демократизм суспільно-політичного устрою освячувався відповідною ідеологією. Запоріжжя стало зародком цієї української державності. Козаки створили органи влади, які поступово зосереджувалися в руках козацької адміністративної та судової влади.

Найвищим інститутом влади на Запорізькій Січі була рада, в роботі якої брали участь без винятку всі козаки. До її компетенцій належали найважливіші справи життя козацької спільноти: визначення військового устрою, вибори старшини, вирішення питання війни і миру, ведення дипломатичних зносин. Досить часто загальна козацька рада була й вищою судовою інстанцією. За традицією, козацькі ради збиралися щороку 1 січня для переобрання кошового отамана і старшини. Проте за потреби могли скликатися неординарні ради. На таких позачергових радах могли розглядатися кілька різних нагальних справ чи одна, але важливіша для козаків.

Під час перебування козацького війська на Січі козацька рада мала відбуватися там. Водночас зауважимо, що протягом тривалого часу козацьке військо могло перебувати поза межами Січі через військові походи. Тому з нагальної потреби рада могла відбуватися під час походу в степу чи на волості – в Сухій Діброві, на Масловому Ставу. Головною умовою була наявність козацького війська в повному складі на раді. Так, В. Щербатюк наводить відомості про козацьку раду 1581 р., де описувалася подорож на Запорожжя польського шляхтича Самуеля Зборовського. Останній із «немалим почтом своїх слуг і гайдуків спочатку прибув до Канева, звідки їхав до Черкас, з Черкас до Псла річки і... до порогів, де лицарські люди мешкають. Там є місце на Дніпрі, важке для просування, бо ті пороги з великих скель, через які вода як з високих гребель спадає, і там ніхто не може проїхати, крім козаків» [4, с. 89].

Відомості про політичну організацію козацтва зустрічаємо в щоденнику Еріха Лясоти, який наприкінці XVI ст. перебував в українських землях з метою можливого залучення козаків до військового союзу на боці Австрії у війні проти Туреччини. Його записи з історії Базавлуцької Січі (1593–1638) й до сьогодні є цінним джерелом, що дають змогу скласти цілісну картину життя козацтва й організації його управління.

Фактично відомості, подані посланцем, є першою задокументованою розповіддю про життя січового козацтва. Завдяки записам Е. Лясоти, ми можемо досить чітко скласти уявлення про порядок голосування під час козацької ради. Так, після оголошення пропозиції щодо можливого союзу запорожці розділилися «на два кола». В одному – була старшина, в іншому – рядові козаки, сірома. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила податися на службу до австрійського цісаря, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського, кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася [5, с. 104].

Досить цікаві свідчення про козацьку Раду наводить і французький військовий інженер на польській службі (1630–1648 рр.) Г. де Левасер де Боплан: «Ось як вони (козаки) вибирають кошового отамана. Скликавши усіх шанованих старих полковників і старих козаків, які мають у них авторитет, кожен з них віддає голос за того, кого вважає найбільш відповідним, і той вибирається більшістю голосів... (Вони) йому дуже послухні і називають свого отамана їхньою мовою гетьманом» [6, с. 66–67].

Кіш очолював виборний кошовий отаман. Йому допомагали виборний суддя, писар, обозний осавул, хорунжий. Найважливіші питання військового та політичного характеру розглядалися на засіданнях Військової ради. Як уже зазначалося, згідно зі звичаєвим правом, на них міг бути присутній будь-який козак. Збиралася Військова рада тоді, коли для вирішення того чи іншого питання потрібна була воля всього товариства, але два рази на рік – 1 січня й 1 жовтня вони збиралася обов'язково. Існували також ради на рівні куренів, які звали «сходками», і вони збиралися для вирішення питань місцевого значення. Для таких же цілей скликали й сходки в паланках. Підкреслимо такий факт: на Запорозькій Січі державна система народилася з військової організації, тому державні органи, адміністративно-територіальна система, посади були як військовими одиницями, так і державними.

Кошовий отаман (гетьман), військовий суддя й військовий писар становили так звану військову старшину. Вони обиралися Військовою радою щорічно 1 січня. У мирний час військова старшина виконувала адміністративні та судові функції, під час військових походів очолювала Запорозьке Військо, передаючи свої повноваження наказній старшині.

Обрання кошового отамана було ключовою подією на раді, оскільки від цієї кандидатури значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші урядовці – суддя, осавул і писар – не відігравали такої ролі, як кошовий отаман.

В. Щербак наводить зауваги К. Кумке: «Козацька старшина є передовсім виконавцем волі групи осіб. Не від владолюбної старшини виходила влада, навпроти, головним авторитетом виступала козацька громада, а конкретніше її воля. Тому успіх багато в чому залежав від здатності керівництва інтегруватися в співтовариство, розумітися на його потребах, оскільки лише визнані кожним козаком накази могли виконуватися на добровільній основі. Будь-який примус з боку старшини для виконання наказів чи до послуху відносно козаків був неможливим, оскільки суперечив козацькій демократії» [4, с. 89].

Обрання нової старшини значно ускладнювало процедуру, оскільки старшина вже не могла втручатись у перебіг обговорення питання й нових кандидатур. Суперечки під час виборів могли тривати кілька годин. Затвердивши ту чи іншу кандидатуру, коло направляло депутацію до новообраного отамана, якому й оголошувалося загальне рішення. За звичаєм, лише після третьої пропозиції той погоджувався прийняти булаву. Аналогічно обиралися й уся інша старшина. Другого січня обирали урядовців – писаря, пушкаря та інших. Під час обрання найвагомішою була думка більшості присутніх. Щорічна ротація старшини є беззаперечним підтвердженням політичної свободи запорізьких козаків [7, с. 168–169, 171].

Так обиралися вища, тобто військова, старшина – кошовий отаман, що був головою війська, суддя, писар та осавули, помічники отамана у військових справах. Курінні отамани обиралися не на військових, а на курінних радах. М. Грушевський висловив думку, що «військова рада сильно пригадує старе українське віче» [3, с. 287]. Як зазначав Л. Окіншевич, цей орган був організований не у формі представницького органу, а у формі прямої участі всіх членів козацького стану [8, с. 25].

Велике значення мала й старшинська рада, в якій, крім військової старшини, завжди брали участь курінні отамани та «вельможні», «кращі», або «старі» козаки, тобто впливові козаки, частина з яких уже раніше виконувала старшинські обов'язки. Бувало, що постанови, схвалені на неофіційній раді, старшина проводила на військовій раді навіть тоді, коли вони відверто суперечили інтересам основної маси козацтва. Постанови на раді приймалися голосними вигуками присутніх. Коли пропозицію схвалювали, козаки підкидали вгору шапки. Спроби старшини нав'язати свою волю основній масі козацтва викликали обурення й навіть повстання. Тоді козаки скликали раду, де й вирішували свої справи, обираючи своїх старшин.

Тобто суспільно-політичній організації козацтва притаманні значні риси демократизму. Цілковито погоджуємося з твердженням В. Єрмолаєва, що козацькі ради на Запорізькій Січі за своїм складом, компетенцією та процедурою нагадували стародавні вічові зібрання і продовжували їхні традиції.

Кількісний склад січових рад не був постійним і залежав від кількості козацького війська. І якщо в XVI ст. рада могла налічувати 2–3 тис. осіб, то в XVII ст. – до 20 тис. При цьому в першій половині XVII ст. кількість поселенців у пониззях Дніпра становила до 35 тис. Тому, на думку В. Єрмолаєва, січові ради можна вважати «своєрідними державними інституціями представницького характеру» в Козацькій військовій демократичній республіці [9, с. 80–81]. Таке представництво унормувалось, очевидно, козацьким звичаєвим правом.

Від початку складання рад у загальній військовій раді виділялися два «кола» – рада старшини («тісніша рада») і рада загальна [3, с. 286]. Загальну раду скликав гетьман або кошовий гетьман. Старшинська рада, ймовірно за все, передувала загальній і скликала її з метою опрацювання попередніх пропозицій, які згодом виносилися на обговорення чи схвалення загальною радою. Загальна рада могла зібратись і стихійно, «і ся похопність війська, – вказував М. Грушевський, – ж зараз радити над усім загальною радою, піддаючись легко самогіпнозу юрби – була слабкою стороною козацької організації». Стихійна рада могла прийняти рішення, яке суперечило пропозиціям старшини, або й переобрати старшину – кошового отамана, суддю, осавула чи писаря. Тобто превалюючим принципом козацьких рад на Січі був принцип прямого народоправства [10, с. 7].

За звичаєм, загальні козацькі ради, якщо не було надзвичайних подій, збирались у певний час. Усі дослідники вказують на такі дати зібрання загальних козацьких рад: 1 січня кожного року, на другий чи третій день Великодня, 1 жовтня на Покрову.

Так, зокрема, Д. Яворницький описує процедуру скликання й роботи загальної козацької Ради. За звичаєм, уже за кілька днів до її початку всі козаки поспішали на Січ. Перший день роботи Ради розпочинався з молитви в січовій церкві, а після обіду на радному майдані, який називали ще «вічова площа», за сигнальним пострілом із гармати збиралась Рада. До «кола» виходила вся старшина. Спочатку відбувалось жеребкування за куреннями всіх угідь, у другу чергу право на їх одержання належало старшині, за нею – духовенству й жонатим козакам [7, с. 163–165].

Як уже зазначалося, на козацьких радах обговорювалися та приймалися рішення щодо найважливіших питань життя Січі: оголошувалася війна й укладався мир, оголошувались військові походи, каралися злочинці, розподілялись угіддя, зміщувалася й обиралася старшина. Зауважимо, що вагоме місце в компетенції козацького «кола» посідали судові функції. Вони здійснювались переважно без будь-яких писаних законів на підґрунті звичаєвого права. Найбільш жорстоко каралися зрадництво, вбивства козака козаком, розбійництво, пияцтво у воєнному поході, зневага до прапора, образа старшини, порушення «законів батьків». До основної компетенції козацького «кола» належала його контролююча функція за дотриманням прав і вольностей козацтва з боку кошового отамана та обраних посадовців.

Право на участь у Січовій раді мали всі козаки без національних, станових, майнових і вікових обмежень. Кількісний склад «кола» визначався кількістю присутніх на Січі козаків. Оскільки вони становили лише невелику частину всіх поселенців на Запоріжжі, О. Мироненко вважає обґрунтованим говорити про представницький характер січових рад [9, с. 80].

Проте В. Єрмолаєв зазначає, що такий висновок потребує уточнень, і вказує таке: по-перше, січове козацтво (вільні, нежонаті, православні козаки) представляли лише себе та, ймовірно, ту частину січовиків, яка була зайнята у військових походах, дипломатичних справах тощо; по-друге, представництво не було виборним, адже чергові та надзвичайні січові ради не різнилися ні унормованою кількістю, ні своєю компетенцією [11, с. 272].

Отже, склад і компетенція, процедура загальних козацьких рад були чітко визначеними, відповідали козацькому звичаєвому праву, потребам та умовам життя на Січі, військовим кампаніям, які регулярно проводило козацтво.

З кінця XVI ст. в козацькому середовищі розпочався процес розколу на реєстрових і нерєєстрових козаків, які перебували в різному правовому полі й, відповідно, користувалися різними правами, мали привілеї та визнавалися владою Речі Посполитої. У 1572 р. універсалами Польської корони постає реєстрове козацтво, а з 1578 р. – реєстрове військо. З утворенням реєстрового козацтва його вищим органом самоуправління теж стає загальна козацька рада, яка принципово не відрізнялася від ради запоріжців.

Висновки. Отже, українське козацтво утворило з моменту своєї появи (з кінця XV ст.) самобутню організацію – Козацьку республіку, що базувалася на давніх традиціях народоправства й самоврядування. Загальні козацькі та старшинські ради виконували установчі, законодавчі, контрольні, судові й інші функції. У Запорізькому війську скликалися річні та піврічні ради. Вибори кошового отамана й усієї військової старшини відбувалися на річних радах, а на піврічних здійснювався розподіл за жеребом степів, річок та інших угідь, тобто вирішувалися переважно господарські питання. Окрім того, практикувалося й зібрання екстраординарних рад в особливих випадках: на них виголошувалися укази, в подальшому гетьманські універсали, відрядження козаків на прикордонну службу, а також для вирішення спірних справ і вжиття особливих заходів щодо внутрішніх розпорядків. Система козацьких рад – генеральних, старшинських, полкових, сотенних – елемент козацької демократії, традиція яких назавжди відбилася у політичній свідомості українства, його ідеалах. Проаналізовані матеріали засвідчують, що козацькі ради, процедура їх обрання та компетенції чітко засвідчують представницький характер цього органу влади, а виборча демократична система, яка склалася на Запоріжжі, була історичною ниткою зв'язку нашої давньої історії та історії України козацької доби.

Список використаних джерел:

1. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / авт. кол.: В.С. Бігун, І.Й. Бойко, Т.І. Бондарук, К.А. Віслобоков, О.А. Гавриленко, Л.О. Зайцев, А.Ю. Іванова, О.О. Малишев, І.В. Музика, В.Т. Окіпнюк, Є.В. Ромінський, О.О. Самойленко, М.І. Сірий, І.Б. Усенко (кер. кол.), М.Д. Ходаківський, Л.В. Худояр, О.Н. Ярмиш; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права. Київ: Наукова думка, 2014. 503 с.
2. Kronika Polska Marcina Bielskiego. T. 3. S. 1358.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т. Київ; Львів, 1909. Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. 628 с.
4. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с.
5. Лясота Еріх із Стеблева. Щоденник. Жовтень. 1984. № 10. 104 с.
6. Гійояї де Лееасер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. 301 с.
7. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Львів: Світ, 1990. Т. 1. 319 с.
8. Окіншевач Л.О. Лекції з історії українського права. Право державне: Доба станового суспільства (на правах рукопису). С. 25.
9. Мироненко О.М. Січове козацтво на сторожі незайманості «Народної Конституції» пращурів. С. 80–81.
10. Єрмолаєв В.М. Реалізація ідей мирних зборів в історії Української держави Б. Хмельницького (середина XVII ст.). Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: матеріали Міжнарод. наук, конференції: у 2 ч. / за ред. проф. М.І. Пайова. Харків, 2000. Ч. 1. С. 103–106; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). С. 7.
11. Єрмолаєв В.М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). Харків: Право, 2005. 272 с.

